

бідніший і сухіший і не давав уяві читача так багато, як «Александрія». На східнослов'янським ґрунті вона констатується доволі пізно в виді «Притчі о кралехъ», включеної в склад хроніки Манасії (рукоп. XIV в.). Мова «притчі», однак, цілком відрізняється від мови перекладу Манасії, і це показує, що вона мусила з'явитись окремо, раніше ніж в XIV в. Латино-романські елементи її мови дають привід здогадуватись, що прийшла вона звідти ж, що й сербська «Александрія»:

«Девгенієво діяніє», візантійський героїчний епос на тлі візантійсько-арабської боротьби X в. (герой його Дігеній Акріт, син араба і грекині, тому названий «Дігенієм», чоловіком подвійного походження). Він був звісний у нас в двох редакціях: старшій, коротшій, і довшій, принесеній пізніше.

Повість про Індійське царство — один з варіантів західноєвропейських повістей про царство пресвітера Іоанна, перероблених з грецького оригіналу, що сю повість представляв в формі листа до імп. Мануїла (пом. 1180). Припускають, що до нас він прийшов в сербським перекладі з латинського, більш-менше тоді ж і звідти ж, що сербська редакція «Александрії», в склад котрої потім ся повість про Індійське царство і ввійшла.

«Слово о премудрім Акірі» — візантійський первовзір арабської казки про царя Сенхаріба з «Тисяча одної ночі»; грецького оригіналу досі не викрито, і в східнослов'янських рукописах сеї повісті нема старшої від XV в. Але вона була дуже популярна, правдоподібна, вже перед тим. Особливо подобались афоризми Акіра, вони стрічаються і в окремих копіях.

«Стефаніт і Іхнілат», візантійська перерібка індійського циклу звіриних байок, котрих героями виступають два шакали, Щирий і Лукавий, що інтригують у царя-льва; візантійська редакція була зроблена на основі арабського перекладу (переложеного з затраченого перського, пехлевійського тексту), приблизно в XI в., і, правдоподібно, скоро стала звісна й у нас, хоч копії маємо тільки пізніші.

«Варлаам і Йосафат», згаданий моралістичний роман на тлі життя Будди, зложений з цілої серії дидактичних притч, що доводять марність людського життя й його утіх. Походження його дуже неясне; довго його автором уважали Івана Дамаскіна. Новіші дослідники кладуть сю християнську переробку історії Будди на VII в., але поширюватись в візантійським світі вона почала не раніше XI в., як думають, і, мабуть, не раніше XII в. стала

звісна і популярна у нас. Звісна «Повість къ Василию игумену печерскому», що надписується іменем Кирила Туровського і у всякім разі належить до 80-х років XII в., оброблює одну з Варлаамових притч, одначе з значними відміннями проти грецького тексту і слов'янського перекладу.

«Дванадцять слів царя Шахаіші», розтолковані Мамером Філософом (про сьогосвітну неправду), — повість, правдоподібно, перейнята з перського джерела, як показує само ім'я царя (цікаві паралелі є в осетинських оповіданнях про богатирів-нартів). Найстарший рукопис XV в., але архаїчні прикмети мови вказують на старший, руський переклад.

Посереднім ognивом між сими повістями і побожними легендами і житіями були т. зв. апокрифічні повісті і поеми, себто твори, які свобідно обробляли різні біблійні теми, не в'яжучись канонічною традицією. Поруч невеликих розмірами заміток, які являлись тільки глосами до біблійних текстів, були тут більші, самостійні твори, як книга Адама, книга Еноха, слово Мефодія патарського про початок і кінець світу, откровеніє Авраама, Заповіти XII патріархів, видіння Ісаї, Протоєвангеліє Якова, Євангеліє Фоми, Книга рождества діви Марії, Никодимове євангеліє, видіння ап. Павла, подорож св. Агапія до раю, подорож трьох монахів до Макарія римського, хожденіє Зосими до рахманів, житіє і хожденіє св. отця Нифонта, житіє Андрія Юродивого, житіє св. Теодори — повість про воздушні митарства, і такі інші поетичні й фантастичні твори, дуже слабо зв'язані з канонічною традицією. Вони визначались не раз багатим змістом, яскравими поетичними образами, що сильно вражали уяву і чуття і мали великий вплив на творчість літературну і письменство та глибоко врзалися в усну традицію. На жаль, одначе, історія переходу сих творів до нас незвичайно мало звісна. Чимало апокрифічних елементів переходило в згаданих вище історичних компіляціях. Великий вплив на поширення апокрифічних мотивів мав «Паломник игумена Данила до Святої Землі», поч. XII в., який переказує ті апокрифічні оповідання, що оберталися в усній традиції, в зв'язку з різними пам'ятками і місцями, усвяченими біблійною й євангельською історією. Він заразом ілюструє нам взагалі той процес популяризації апокрифічних мотивів усною дорогою, для котрої паломники і всякі «каліки перехожі» були особливо підходящими посередниками.

З тих апокрифічних творів в рукописнім запасі маємо з XI в. уривок з апокрифічних «Діань ап. Павла і св. Тек-

лі»; до XII—XIII вв. зачисляються такі апокрифічні повісті: смерть Авраама, Ісаїно видіння, Протоєвангеліє Якова, посланіє Пілата до Риму, повість про чудо Афродитіана в Перській землі, хожденіє Богородиці по муках, подорож св. Агапія до раю. Розуміється, се маленька частинка того, що дійсно оберталось у нас в тих віках. Для апокрифів старозавітних головним розсадником стала «Палея Толкова», де їх число з кожною редакцією все більшало.

На жаль, студії сього матеріалу, розпочаті Тихонравовим і Порфир'євим в в.-руській літературі, Ягичем і Новаковичем в сербській, Сумцовим і Франком в нашій, останніми часами якось ослабли. Новий корпус апокрифів, піднятий перед війною Петербурзькою академією, ще не вийшов; заповідається перший випуск під редакцією Яцімирського.

Такий, в головних рисах, був літературний скарб, отриманий нашою церквою і нашим громадянством в старій добі. Велика частина його мусила прийти в готових перекладах, які зібралися в X в. в Болгарії завдяки працям болгарської й моравської місії і потім — роботі місцевих болгарських письменників і книжників доби царя Симеона і його наступників. З упадком болгарської держави і культурного життя з кінцем X і в першій пол. XI в. ся перекладна робота продовжувалась, в XI—XIII вв., в різних культурних осередках силами не тільки полудневослов'янських, але й східнослов'янських книжників, які там пробували. Як такі центри в нашій традиції виступають особливо монастирі Царгорода і Святої Гори (Атоса). В них уже з XI в. пробувало багато ченців і пілігримів з України й інших східнослов'янських країв, були вже «свої» монастирі, в яких більш-менш систематично велась робота над перекладанням різних писань з грецького і справлюванням старших, недокладних перекладів по грецьких оригіналах.

Але така ж робота велась і на Україні, як показують різні принагідні звістки (крім цитованого літописного оповідання про Ярослава, напр., згадка про замовляння Святоші, збірники Святослава, Володимира Васильковича й под.). Такі звістки, одначе, доволі рідкі й випадкові, тому пробувано на підставі мови визначити те, що було переложено в східнослов'янських землях, від того, що було перенесено з земель полудневослов'янських. Але тут передусім робить труднощі спільність книжної мови, яка і на нашім ґрунті довго пильнує можливо приподоблятися принесеним з Болгарії взірцям і в мові і навіть в право-

писі. По-друге, не завжди можна розрізнити переклади, наново зроблені у нас, від тих, які були пізніше виправлені нашими книжниками. В кожному разі се справа дуже цікава, і варто приложити старань до того, щоб вислідити докладніше, як доповнялась роботою місцевих книжників перекладна письменність візантійська, з додатком більш або менш оригінальних болгарських писань, принесена до нас з Болгарії, і по можливості вислідити, що з того робилось якраз у нас, на полудні¹.

Що приходило з заходу дорогою писаної традиції, на се мало зважалось досі. Підчеркувалось релігійне відчуження від католицького світу, диктоване церквою, і приймалось за факт, що таке відчуження було. При тім, одначе, не досить зважувалось, по-перше, що ся ідея виключності і негативного відношення до західного, католицького світу проповідувалась головно зайдами греками, вищою ерархією і грецькими полемістами (ні одного полемічного противокатолицького твору в сій добі, властиво, не можна з певністю признати твором тубільця, русина). По-друге, що в самих сих полемічних творах можна знайти недвозначні вказівки на те, що громадянство не приймало сеї релігійної виключності, зістаючись при тім погляді, що «сію вѣру і ону Богъ даль», як йому дорікає в своїй науці Теодосій (правдоподібно, не Феодосій Печерський, а Теодосій Грек, згаданий вище). І в цілім ряді пам'яток, дійсно, документується таке трактування західного католицизму як християнства передусім: в «Хожденії Данила», в легенді про третій хрестоносний похід, що читається в Київському літописі, в легенді про св. Кінгу в Галицькому літописі, і т. д. Відчуження прийшло значно пізніше як наслідок довговікової боротьби Західної України на життя і смерть з польським і католицьким на-

¹ Соболевський в спеціальній праці на підставі лексичного словарного матеріалу такі твори признав перекладеними «на Русі» (не розрізняючи нашої української Русі від північних країв): Житіє Андрія Юродивого, Пандекти Никона, Студійська Устава, Христ. Топографія Козьми Індикоплова, Історія Йосифа Флавія, Александрія 1-ої редакції, толкування Никити Іраклійського на Григорія Богослова, Пчола, чуда св. Миколая, слово на перенесення його мощей, Житіє Стефана сурожського, поучання Федора студійського і житіє його ж, повість про будову св. Софії Царгородської, Фізіолог другої редакції, посланіє Петра антиохійського про опрісноки, книга Естер (Есфірь), Ісход Мойсеїв (апокриф), Соломон і Китоврас і Соломонові суди, житіє Макарія Римлянина, повість про Акіра, Девгенієве діяніє, повість про іверську царицю Дінару, повість про царя Адаріана, повість про сні Шахаїші, Пролог (сінаксар) і ряд окремих житій і чуд, повість про царя Авгара і нерукотворний образ, слова Менадра, толкування чина св. Василія й інші — більш гіпотетичні.

тиском. В сій же, староруській добі стоїть питання не про відчуження, а про круг стичностей і можливостей запозичення.

Ак. Соболевський останніми часами більше, ніж хто інший, присвятив уваги західним текстам в староруській письменності. На підставі лексикальних прикмет він згрупував кілька пам'яток, де поруч елементів кирило-мефодіївської термінології виступають виразно елементи західнослов'янські й явні сліди латинських оригіналів, які, отже, походять з «країв, де стрілись впливи грецькі і латинські, мова церковнослов'янська і західнослов'янська, де церковнослов'янська мова як мова церкви і літератури була добре звісна і поруч з кирило-мефодіївською християнською термінологією була якась сильна». Се переклад «бесід на евангеліє» папи Григорія Великого, відомий м. ін. в пергаменній копії XIII в., списаній десь в західній Україні («юго-зап. Росії», кажучи термінологією Соболевського), молитви болящим, що читаються в багатьох рукописах разом з сими бесідами, Никодимове евангеліє, легенда про св. Вацлава, деякі житія¹ і уривки перекладу латинського служебника, писаного глаголицькими буквами (т. зв. «київські уривки»). Різні міркування, які випливають з спільних прикмет сих пам'яток, привели автора до виводу, що вони були переложені при кінці X або в першій половині XI в. в Чехії, де ще тоді, одиноко з західнослов'янських країв, продовжувались кирило-мефодіївські традиції. До ранішої, кирило-мефодіївської доби може належати переклад т. зв. «Римського Патерика», або «Діалога папи Григорія Вел.», і епітеміяник («Заповѣдь св. отец»), що слідує за старим Номоканоном (Іоана Схоластика) мефодіївської доби і по гадці деяких дослідників являється перекладом латинського пенітенціала². Сі пам'ятки перейшли на Русь, очевидно, через Болгарію, тим часом як переклади кінця X — першої пол. XI в. і пізніші мусили мандрувати до нас вже, мабуть, безпосередньо з заходу.

Я наводжу вказівки як дорогу до розсліду західних елементів в нашій старій письменстві. Реальні факти вказують не на відчуження, а на брак у нас якого-небудь від-

¹ Аполінарія Равенського, папи Стефана I, Анастасії Римлянки «потвороізбавниці» і Хрїзогона — в Извѣстіях отд. рус. языка за 1903 і 1905 pp.

² Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникѣхъ древнерус. права, 1888; Vandrak, Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, 1904, Соболевский, Материали и изслѣдованія чл., IV.

чуження від католицького світу. Нагадаю, напр., такі писання з пізнішого часу:

служба св. Вацлаву — в новгородській мінеї 1095 р.;

короткі житія Вацлава і Людмили, як думають, східнослов'янські, в старих прологах;

мученіє св. Віта, західного походження — в мінеї москв. Успен. собора XII в.;

збірник молитов з іменами спеціально католицьких святих — між ними таких, що посвяtilись не раніше кінця XI в., найстарша копія тепер в однім з північних монастирів, а списана, по палеографічним прикметам, в Зах. Україні в 2-ій пол. XIII в.;

переклад католицької «мші Матки Божіи», з цікавою мішаниною термінології православної і католицької, по гадці Соболевського — переклад з чеської мови, «старший від XIV віку».

Спіняюсь тут, не перечисляючи різних перекладів, які можуть належати пізнішому часу («Страсти Христовы», «Повѣсть о трехъ корольяхъ-волхвахъ» і т. д.). Се все, певно, йшло безпосередньо з заходу, від поляків і чехів. Але разом з тим ми бачили й другу течію, що йшла з заходу через західні сербські землі, як думають, в XIII—XIV і пізніших століттях — «Александрія» серб. редакції, «Троянська історія», «Повість про Індійське царство».

Помічення в сім напрямі досі роблено тільки принагідно. Дальші студії, без сумніву, значно поширять категорію сих західних впливів в нашій старій письменстві. Але переважна роля зістанеться, очевидно, таки за впливами візантійськими.